

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑΣ
ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΙ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1960

Ι. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΛΕΧΑΙΟΥ (1956 — 1960)

Κατά τὸ 1960 συνεχίσθησαν, ἀρξάμενοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956, ἀνασκαφικαί ἔρευναι εἰς τὴν περιοχὴν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἀποκαλυφθείσης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ βραχίονος τοῦ ἀρχαίου λιμένος τοῦ Λεχαιού, τοῦ λιμένος τῆς Κορίνθου ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ. Ἐπειδὴ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἔρευνῶν τούτων δὲν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος, ἐκρίθη χρήσιμον νὰ ἐκτεθοῦν εἰς τὸ παρὸν σύντομον χρονικὸν αἶ ἐν Λεχαίῳ ἀνασκαφικαί ἐργασίαι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐνάρξεώς των.

Ἐφορμὴν πρὸς διενέργειαν ἀνασκαφῆς παρὰ τὴν θάλασσαν τῆς Κορίνθου παρέσχε πληροφορία, περιεχομένη εἰς τὸν Πατμ. Κῶδ. 254 φ. 144 κ.έ. (10—11 αἰ.)¹, περὶ ὑπάρξεως ἐκκλησίας εἰς τὸν αἰγιαλόν, εἰς θέσιν ὅπου ἐφέρετο ὅτι, ἐκβρασθέντα ὑπὸ τῆς θαλάσσης, εἶχον ταφῆ τὰ λείψανα τῶν Κορινθίων μαρτυρῶν Λεωνίδῃ καὶ ἑπτὰ γυναικῶν, μαρτυρησάντων ὁμοῦ διὰ πνιγμοῦ εἰς τὴν θάλασσαν ἐπὶ Δεκίου. Ἡ πληροφορία ἦτο ἐκτάκτως δελεαστικὴ διὰ τὴν μελέτην τῆς παλαιοχριστιανικῆς Κορίνθου. Ἡ δοκιμαστικὴ πρώτη ἀνασκαφὴ ἐνηργήθη δαπάναις τότε τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας, τὴν συστηματικὴν δὲ κατόπιν ἔρευναν ἐδέχθη ν' ἀναλάβῃ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία² ἀλλὰ καὶ πάλιν τὸ Κράτος συνέβαλε διὰ γενναίων χορηγιῶν πρὸς διεξαγωγὴν τῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔλαβεν ἑκτασιν ὑπερβάσαν τὰς ἀρχικὰς προβλέψεις. Ἦλθεν εἰς φῶς μεγάλη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἀνεσκάφησαν παλαιοχριστιανικαὶ οἰκίαι καὶ ἐπεσημάνθησαν τοπογραφικὰ σημεῖα τοῦ ἀρχαίου λιμένος³.

α'. Βασιλική

Ἡ ἀνασκαφεῖσα βασιλικὴ (Σχ ε δ. 1) ἀποτελεῖται ἐκ κυρίου σώματος τρικλίτου μετ' ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους πεντακλίτου περιλαμβανοντος καὶ δύο γωνιαῖα διαμερίσματα δυτικῶς τῶν ἀκραίων κλιτῶν του, προεχούσης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος πρὸς Α., νάρθηκος πενταμεροῦς πρὸς Δ, καί, δυτικώτερον, ἐκ δύο κατὰ σειρὰν αἰθρίων,

1. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Fr. Halkin, ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν. ΚΓ (1953) 217 κ.έ., τὸ χωρίον ἐν σ. 223.

2. Πρβλ. Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἐτ. 1956 σ. 164 κ.έ., 1957 σ. 95 κ.έ., Ἀ. Ὀρλάνδου, τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1956 σ. 71 κ.έ., Ἔργον 1957 σ. 59 κ.έ., Ἔργον 1958 σ. 107 κ.έ., Ἔργον 1959 σ. 87 κ.έ. καὶ Ἔργον 1960 σ. 123 κ.έ.

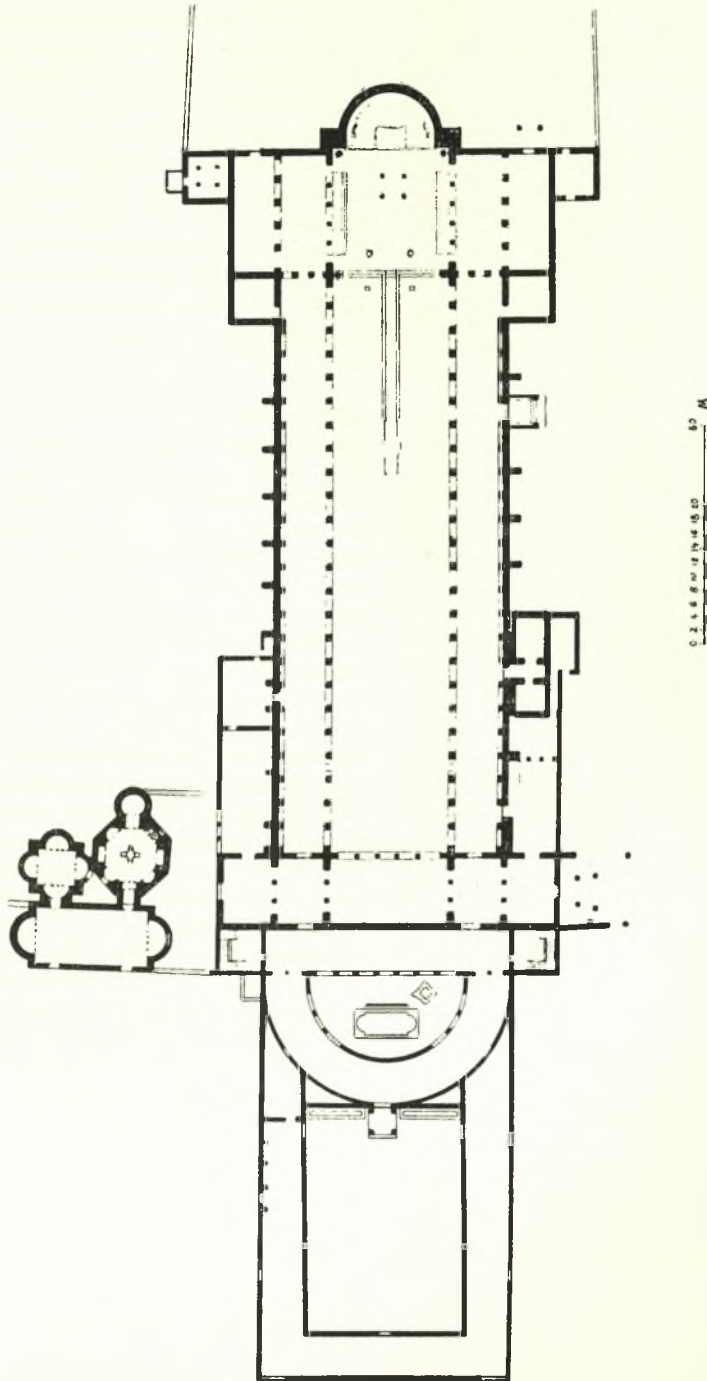
ἐνός, τοῦ πρὸς τὰ ἔσω, ἡμικυκλικοῦ καὶ ἑτέρου, τοῦ πρὸς τὰ ἔξω, ὀρθογωνίου. Ἐκατέρωθεν τοῦ σώματος τῆς βασιλικῆς παρὰ τὸν νάρθηκα ἀνὰ μία ἐνότις προσκτισμάτων ἑκατέρωθεν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἀνὰ ἓν μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα. Ἡ εἴσοδος εἰς τὴν βασιλικὴν ἐγένετο ἐκ τῶν αἰθρίων καὶ ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς διὰ δύο προστώων: τοῦ ἐνός πρὸ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ ἑτέρου παρὰ τὸ ἐγκάρσιον κλίτος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δύο ἀκόμη θύραι ἐξυπηρέτουσαν τὸ ἱερόν Βῆμα. Τέλος, ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος ἐκλείετο ἐντὸς τραπεζοειδοῦς περιβόλου, ἔχοντος εἴσοδον κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν του γωνίαν.

Αἰθρία

Τὰ αἰθρία ἀποτελοῦν δομικὴν ἐνότητα συνισταμένην ἐκ μεγάλου ὀρθογωνίου (ὀλικὸν πλάτος ± 35.50 μ.), περικλειόντος εἰς τὸ ἀνατολικὸν του μέρος ἡμικύκλιον, ἐγγεγραμμένον πρὸς Δ. καὶ ἀπομονούμενον ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου πρὸς Δ. χώρου δι' εὐθέος τοίχου (Πί ν. 80 α). Διὰ τοῦ τοίχου ἐπεδιώχθη νὰ προσδοθῇ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ὀρθογωνίου αἰσθητικὴ ἐνότης.

Εἰς τὸ πρῶτον, τὸ δυτικὸν ἐκ τῶν αἰθρίων, ἡ εἴσοδος ἐγένετο δι' ἑπτὰ θυρῶν, τριῶν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς³ καὶ ἀνὰ δύο ἐπὶ ἐκάστης τῶν πλαγίων πλευρῶν του (βορείας καὶ νοτίας). Εἰς δύο κατὰ χώραν εὑρεθέντα κατώφλια διεσώθησαν ἐντὸς τῶν τὸρμων τῶν ἀνὰ εἰς σιδηροῦς δακτύλιος καὶ ἐντὸς τούτου ἀνὰ εἰς πεπλατυσμένος σιδηροῦς ἥλος, ἀνήκοντες εἰς τὰς στρόφιγγας τῶν ξυλίνων θυροφύλλων. Ἐσωτερικῶς τῶν ἐλευθέρων τούτων πλευρῶν διήκει ἀνὰ εἰς ἐπιμήκης χώρος, ὡς συνεχῆς περιδρομὸς (Πί ν. 80 β), ἐκ τοῦ ὁποίου πέντε θύραι — μία ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ ἀνὰ δύο ἐπὶ τῆς νοτίας καὶ βορείας — φέρουν εἰς ἀλλήν ὑπαιθρον μήκους 31.15 μ. καὶ πλάτους 21.90 μ. Δὲν εἶναι βέβαιον κατὰ ποῖον σύστημα διεμορφουτο ἡ πρὸς τὴν αὐτὴν πλευρὰ τῶν χώρων τούτων, διότι εἰς τὴν περιοχὴν τῶν αἰθρίων ἡ καταστροφὴ εἶναι μεγαλυτέρα ἢ εἰς ἄλλας περιοχὰς τοῦ μνημείου. Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν ἔσωτερικὴν γωνίαν διασφύζονται πρὸς τὰ ἔσω μέρη διαγωνίως τοποθετημένους παραστάδας, διακρίνεται δὲ πρὸς Α. καὶ Ν. τῆς γωνίας εἰς ἀπόστασιν 1.12 καὶ 1.14 μ. ἀπὸ αὐτῆς ἀνὰ μία ἐγκοπὴ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων καὶ κατόπιν ἐν συνεχείᾳ τοιχοποιία⁴ σημαίνουν δὲ ταῦτα ὅτι ἐνταῦθα ὑπῆρχε

3. Ἐπὶ τῆς δημοσιευομένης κατόψεως (Σχ ε δ. 1) ἡ μεσαία θύρα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πρώτου αἰθρίου ἔχει παραλειθῆ⁴ ἐπίσης ἔχουν σχεδιασθῆ οἱ ἔσωτερικοὶ τοῖχοι ἐσφαλμένως συμπαγεῖς.

Σχεδ. 1. Παλαιохριστιανική βασιλική Λεχαίου

γωνιάδης πεσσός με ένισχυτικήν πρὸς τὰ ἔσω παραστάδα, ὅτι δηλαδὴ πιθανώτατα ἐξετείνοντο κατὰ μῆκος ἐκάστης τῶν ἐσωτερικῶν πλευρῶν τοῦ περιδρόμου τοξοστοιχίαι, τὰ ἀνοίγματα τῶν ὁποίων ἐφράσσοντο εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν διὰ χαμηλοῦ τοίχου (πεζουλίου). Φαίνεται, λοιπόν, περὶ τὴν αὐλὴν νὰ ἐξετείνοντο στοαὶ μᾶλλον ἢ κλειστοὶ χῶροι. Ἐκ τῶν πλαγιῶν στοῶν, ἐξ ἐκατέρως διὰ μίαν θύρας, παρέχεται εἴσοδος πρὸς τὸν ἡμικυκλικὸν περιδρόμον τοῦ δευτέρου αἰθρίου ἢ ἐπίσημος δῶμος εἴσοδος εἰς τοῦτο ἐγίνετο διὰ θύρας ἀνοιγμένης εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πρώτου αἰθρίου. Χαρακτηριστικῶς ἢ νοτία πλευρὰ τοῦ περιδρόμου (πλ. 5.70 μ.) εἶναι κατὰ 0.30 μ. ἐδρύτερα τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείας (ἀμφοτέραι πλ. 5.40 μ.), πιθανώτατα σκοπίμως διὰ λόγους κυκλοφοριακοῦς, ἐπειδὴ ἢ προσέλευσις καὶ ἢ ἐξοδος τῶν πιστῶν προφανῶς ἐγίνετο ἐκ τῆς ἐν λόγῳ πλευρᾶς, τῆς ἀντικρῆ τῆς Κορίνθου.

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς βορείας στοᾶς δι' ἐγκαρσίου τοίχου ἐφωδιασμένου διὰ θύρας ἀπεκόπη χῶρος πρὸς Α. (Πί ν. 80 α), πρὸς Δυσμάς δὲ τοῦτου λείψανα ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὑδραυλικῶν κατασκευῶν καὶ πεσσῶν, ἄλλων ἐφαπτομένων τοῦ βορείου τοίχου καὶ ἄλλων τοῦ νοτίου⁴, σημαίνοντες ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν εἶχε παρεμβληθῆ κατοικία διώροφος, μετὰ τὸ δῶμα τῆς φερόμενον ἐπὶ τῶν πεσσῶν. Τὸ πρὸς ἀνατολὰς διὰ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ἀποχωριζόμενον τμήμα θὰ ἐχρησίμευεν ὡς βοηθητικὸς χῶρος τῆς κατοικίας. Ἐξω καὶ ἐκατέρωθεν τῆς βορειοανατολικῆς ἐξωτερικῆς θύρας τῆς στοᾶς, περιληφθείσης εἰς τὴν κατοικίαν, δύο κτιστὰ ἀνάκλιτρα παρεῖχον θέαν πρὸς τὸν παρακείμενον αἰγιάντιον, πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τὰ ὄρη τῆς ἀπέναντι Στερεᾶς (Πί ν. 81 α). Εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς θύρας ἀπόστασιν, ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν ἐξερχόμενον, κτιστὴ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δεξαμενὴ (ἐξωτερ. διαστ. 3.40X2.52/2.86) δὲν εἶχε λατρευτικὸν λόγον ὑπάρξεως· ἐξυπρέτει τὴν κατοικίαν. Εἰς τὸ μέσον τῆς δεξαμενῆς εἶχε στηθῆ κιονίσκος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πιθανώτατα ἔβαινε λεκάνη ἢ γάστρα διὰ τι ἄνθος. Εἶχεν ἐπιδιωχθῆ εἰς τὴν ρέμβην, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκάλουν τὰ ἀνάκλιτρα, νὰ προστεθῆ τόνος εἰδουλίου.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἐν λόγῳ αἰθρίου προσεδόθη τόνος ἐπισημότητος, διὰ προστώπου ὑψομένου εἰς τὸ μέσον, πρὸ τῆς θύρας, ἥτις ὁδηγεῖ πρὸς τὸ δευτερον αἰθριον, ὁμοῦ δὲ καὶ ἱερότητος διὰ δύο στενῶν καὶ ἐπιμήκων δεξαμενῶν, ἐκτεινομένων ἐκατέρωθεν τοῦ προστώ-

ου μέχρι τῶν ἐκατέρωθεν περάτων τῆς δλης πλευρᾶς (Πί ν. 80 α). Τοῦ προστώπου, εἰς μορφήν τετραπύλου τετρακτιονίου τύπου, ἐσώθη μόνον τὸ κρηπίδωμα. Τὸ ἡμικυκλικὸν δευτερον αἰθριον, ἀνοιγόμενον πρὸς ἀνατολὰς, ἀπετελεῖτο ἐξ ἐσωτερικοῦ καμπύλου περιδρόμου, περατουμένου κατὰ τὰ δύο ἄκρα εἰς στοᾶν, ἐκτεινομένην κατὰ τὸ μῆκος τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου· εἰς τὸ μέσον ἀφίνετο ὁμόλογος ὑπαιθρος αὐλῆ. Ὁ περιδρόμος ἦτο κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ κλειστός, ὀριζόμενος πρὸς τὰ ἔσω ὑπὸ συνεχοῦς καμπύλου τοίχου, μετὰ τὸν ὁποῖον, ἐκατέρωθεν, ἠνοίγετο ἀνὰ μία μικρὰ τοξοστοιχία ἐπὶ κιόνων. Ἐκ τοξοστοιχίας ἐπὶ κιόνων ἀπετελεῖτο καὶ ἡ στοᾶ. Ἐντὸς τῆς αὐλῆς περικλείεται μεγάλη δεξαμενὴ—ἢ φιάλη—ἐπὶ σχετικῶς ὑψηλοῦ τετραπλεύρου κρηπίδωματος (9.10X4.10 μ.) καὶ ἐν φρέαρ. Ἐκατέρωθεν τῆς στοᾶς δύο μικροὶ τετράγωνοι χῶροι, προστιτοὶ ἕκαστος ἐκ τῆς στοᾶς διὰ θύρας, φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευον ὡς κλιμακοστάσια.

Νάρθηξ — Προσκτίσματα

Μεταξὺ τοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ νάρθηκος ἡ ἐπικοινωνία ἐγίνετο διὰ δύο θυρῶν, ἀνοιγομένων ἀπέναντι τῶν περάτων τοῦ περιδρόμου. Ὁ νάρθηξ (πλατ. 9.20 μ.) πενταμερῆς, ὡς εἴπομεν, χωριζόμενος διὰ τριβήλων παρεντιθεμένων κατὰ τὴν πρὸς δυσμάς προέκτασιν τῶν δομικῶν γραμμῶν τοῦ κυρίου σώματος τῆς βασιλικῆς, ἐπεκτείνεται πέραν τῶν μακρῶν τοίχων τῆς (ὀλικὸν ἐξωτερικὸν μῆκος νάρθηκος 48.15 μ.), διὰ νὰ παράσχη εἰς τὰ ἐκατέρωθεν προσκτίσματα κοινὴν εἴσοδον καὶ ὑπαγάγῃ τοὺς λειτουργικοὺς προορισμοὺς τῶν ὑπὸ τὴν γενικωτέραν ἐνότητα τοῦ λειτουργικοῦ προορισμοῦ τῆς βασιλικῆς.

Ἐκ τῶν προσκτισμάτων τούτων τὸ πρὸς βορρᾶν ἀποτελεῖται ἐκ δύο χῶρων, συγκοινωνούντων μεταξὺ τῶν διὰ θύρας. Ὁ πρῶτος, ἔχων δάπεδον ἐκ πηλίνων πλακῶν, ἦτο ἐν μέρει ἀνοικτός πρὸς βορρᾶν, ὡς στοᾶ· τοῦ ἀνοίγματος ὁ λόγος ἦτο προφανῶς φωτιστικὸς κυρίως. Παρὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ χῶρου τούτου παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ δαπέδου χαμηλὸν βᾶθρον. Ὁ ἐπόμενος χῶρος δὲν εἶχε δάπεδον, συγκοινωνεῖ δὲ μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ θύρας καὶ δι' ἰδιαιτέρας θύρας πρὸς τὰ ἔξω—πρὸς ἀνατολὰς. Παρὰ τὴν θύραν ταύτην ἀκολουθεῖ μικρὰ ὑδραυλικὴ κατασκευὴ, ἐφωδιασμένη διὰ συστήματος ἀποχετεύσεως. Τόσον ἐντὸς τοῦ ἐν λόγῳ χῶρου ὅσον καὶ ἰδίως ἔξω τούτου, πρὸς ἀνατολὰς καὶ βορρᾶν, ἡ ἐπίχωσις εἰς τὰ κάτω μέρη ἀπετελεῖτο ἐξ ἀφθόνου ἀποθέσεως τέφρας μετὰ πολλῶν λύχνων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων καὶ ὑαλίνων σκευῶν (κανδηλῶν).

4. Ἐπὶ τοῦ Σ χ ε δ ι ο υ 1 οἱ πεσσοὶ οἱ ἐφαπτόμενοι τοῦ νοτίου τοίχου ἐσφαλμένως δὲν ἔχουν σημειωθῆ.

Πρόκειται, λοιπόν, περί χώρου βοηθητικού, εις την περιοχὴν τοῦ ὁποίου ἦναπτον πυρὰν καὶ παραλλήλως ἐχρησιμοποιοῦν καὶ ὕδωρ. Καὶ φαίνεται τὸ βόρειον πρόσκτισμα ἢ νὰ εἶχε σχέσιν πρὸς τὰ βαλτίσματα, ὅτε τὸ βάθρον ἐντὸς τοῦ πρώτου χώρου πιθανάτα ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἔδραν τοῦ ἐπισκόπου καὶ ὁ χώρος οὗτος ἦτο τὸ κατηχομενεῖον ἢ χρυσάριον (Consignatorium) ἢ νὰ προσέφερε διαμονὴν τινα εἰς προσκυνητάς, νὰ ἦτο δηλαδὴ ἐγκομητήριον (Incubatorium).

Τὸ πρὸς νότον πρόσκτισμα ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐνοτήτων: μῖα μὲ διάταξιν περίπου ἀντίστοιχον πρὸς ἐκείνην τοῦ βορείου πρόσκτισματος, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι, ἀντὶ τοῦ ἰσχυροῦ, ὡς χώρισμα ἐχρησίμευε τρίβηλον καὶ ἐτέρας πρὸς ἀνατολὰς τῆς πρώτης, ἀποτελουμένης ἐκ δύο χώρων ἐκατέρωθεν μικροῦ διαδρόμου καὶ ἐπικοινωνούντων μὲσω τούτου μόνον πρὸς τὸν κυρίως ναὸν (Π i v. 81 β). Ἡ πρώτη ἐνότης χώρου εἶναι προσιτὴ ἐκ τοῦ νότου καὶ ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ: Ἐδρανα, ἄλλαι τινὲς κατασκευαὶ καὶ λείψανα ὑδραυλικοῦ συστήματος ἀπορροῆς ὑποδηλοῦν ὅτι ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ τὸ διακοινικόν. Εἰς παράμερον μάλιστα χώρον, πρὸς ἀνατολὰς, προσιτὸν διὰ στενοῦ διαδρόμου εὐρέθησαν ἐμπεπηγμένοι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τρεῖς πίθιοι οἶνοι (Π i v. 82 β)⁵, περιέχοντες ὑπολείμματα ρητίνης καὶ τρυγίας, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι χρονολογοῦνται εἰς τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ βασιλικὴ ἐλειτουργεῖτο. Πρὸς τοὺς χώρους τοῦ διακοινικοῦ εἶναι ἄσχετοι οἱ δύο προηγουμένως σημειωθέντες χώροι, οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ διαδρόμου. Δὲν γνωρίζομεν τὸν λειτουργικὸν προορισμὸν τῶν. Τὸ ὑπερβολικὸν πάχος τῶν τοίχων τῶν ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὑψηλῆς ἀνωδομῆς, ὡς πύργου. Ἴσως εἰς τὸν ἕνα ἐκ τῶν δύο τούτων χώρων ἦτο τοποθετημένη κλιμαξ πρὸς ἄνοδον εἰς τὸ ὑπερῶν, πιθανῶς δὲ ὑπῆρχε καὶ τρίτος ὄροφος πρὸς ἀνάρτησιν σημάτων· ὁ ἕτερος ἴσως ἐχρησιμοποιήθη ὡς εἶδος Παστοφορίου^{6α}.

Κυρίως Ναὸς—*Ἐγκάρσιον κλίτος*: Ἐκ τοῦ νότου τρία ἀνοίγματα ὡδηγοῦν πρὸς τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς—ἀνὰ ἕν ἀπλοῦν ἀνοίγμα πρὸς τὰ πλάγια κλίτη καὶ ἕν ἀναπεπταμένον πεντάβηλον πρὸς τὸ κεντρικὸν κλίτος. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐσωτερικοῦ πλάτους ± 31.40 ,

5. Τὸ πέρασ τοῦ διαδρόμου πρὸς τὸν ἕνα μὲ τὸν ἕτερον ἐνετειχίσθη εἰς μεταγενέστερους χρόνους, παραπλευρῶς ἠνοίχθη ἄλλη θύρα ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ἕνα καὶ τὸν ἕτερον κατοικίας μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς βασιλικῆς.

6α. Πρβλ. τὸ παστοφορίον τῆς βασιλικῆς ἐξω τῶν τειχῶν τῶν Φιλίππων εἰς τὸ χωρίον Κρηνίδες (Ἀρχ. Ἐφημ. 1955, σ. 135 εἰκ. 2 (Στυλ. Πελεκανίδης)).

τὰ κλίτη ἐχωρίζοντο διὰ κιονοστοιχιῶν, ἀπαρτιζομένης ἐκάστης ἐξ εἰκοσιτριῶν κίωνων διατεταγμένων εἰς δύο ὀρόφους. Ἄτυχῶς οὐδεὶς τῶν κίωνων τούτων διεσώθη ἀκέραιος, δύνανται ὅμως νὰ ὑπολογισθοῦν τὰ ὕψη τῶν. Τοῦ κάτω ὀρόφου αἱ κιονοστοιχίαι ἔβαινον ἐπὶ ὑψηλῶν στυλοβατῶν (ὑψ. ± 0.40 μ.) (Π i v. 82 α), ἠδράζοντο ἐπὶ ἰωνικῶν βάσεων (ὑψ. 0.305 μ.), τινὲς τῶν ὁποίων εὐρέθησαν κατὰ χώραν, ἔφερον θεοδοσιανὰ κιονόκρανα (ὑψ. 0.66 μ.) (Π i v. 83 α, β) ἐπὶ τούτων δ' ἐπιθήματα (ὑψ. 0.44 μ.), κοσμοῦμενα εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν τῶν διὰ μονογράμματος ἐντὸς στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης ἐν μέσῳ δύο ἡμιφύλλων ἀκάνθου. Οἱ κίονες τῶν ὑπερῶν ἔφερον σύνθετα ἰωνικὰ κιονόκρανα (Π i v. 83 δ).

Ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς νηὸς ἐκτείνεται ἀνὰ μία σειρὰ τυφλῶν τόξων ἐπὶ ποδαρικών, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς κίονες τῶν στυλοβατῶν (Π i v. 81 β καὶ 84 α). Ἡ λειτουργία τῶν τόξων τούτων ἦτο τόσον χρηστική, πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ὑπερῶν (οἱ πλάγιοι τοῖχοι ἀποκτοῦν οὕτω πάχος ± 1.50 μ.), ὅσον καὶ αἰσθητική, διότι διὰ τῶν τυφλῶν τοξοστοιχιῶν παρείχετο ἡ ψευδαίσθησις πεντακλίτου χώρου. Ἐξωτερικῶς διὰ σειρὰς ἀντηριδῶν ἀπεσκοπεῖτο ἡ συγκράτησις τῶν ὀθῆσεων τῶν ζευκτῶν τῶν ξυλίνων στεγῶν, ἰδίως τοῦ ὑψηλοῦ μέσου κλίτους, τοῦ ὁποῖου τὸ καθαρὸν πλάτος (κατὰ μέσον ὄρον 16.40 μ.) ὑπερβαίνει τὸ κατὰ μέσον ὄρον καθαρὸν πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν εἰς ἀναλογίαν 1:2.47.

Τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς εἰσχωρεῖ ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους μέχρι τῶν σημείων συναντήσεώς του πρὸς τὰ μέλη τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὀργανισμοῦ τούτου. Πεντάκλιτον, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, τὸ ἐγκάρσιον κλίτος διαρθροῦται εἰς τὴν κάτω μὲν τὴν κατὰ τὴν ὀψὸν τῶν δομικῶν γραμμῶν τῶν κλιτῶν τοῦ κυρίου σώματος τῆς βασιλικῆς, ἀλλ' ἐκτείνεται ἐξω τῶν μακρῶν τοίχων τῆς διὰ τῆς προσθήκης δύο ἀκόμη ὁμολόγων κλιτῶν. Τὰ ἀκραῖα ταῦτα κλίτη χωρίζονται διὰ κιονοστοιχιῶν ἐκ τεσσάρων κίωνων. Εἰς τὸ ἐγκάρσιον ὄμοσ κλίτος ἡ μορφή καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν συστημάτων τοῦ μεσαίου τοῦ χώρου εἶναι διάφοροι ἐκείνων τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὰ ἐκατέρωθεν ὄρια τοῦ μεσαίου χώρου τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους διεμορφοῦντο, ἀντὶ δι' ἀπλῶν κιονοστοιχιῶν, διὰ συστήματος δύο μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν τόξων, βαϊνόντων ἐπὶ διπλῶν ποδαρικών καὶ κατεχόντων ὑπὸ τὰς ἀντιγὰς τῶν ἀνὰ ἕνα τοῖχον, διαλυόμενον κάτω εἰς δώροφον τοξοστοιχίαν ἐπὶ κίωνων. Ἐπὶ τῶν ἰδίων ποδαρικών ἔβαινον δύο ἄλλα τόξα ἐγκαρσίως πρὸς τὰ πρῶτα. Οὕτως, ἐνοῦμενα

τὰ τέσσαρα τόξα, ἀπετέλουν ἐνιαῖον ἀρχιτεκτονικὸν ὄργανισμὸν εἰς τύπον κιβωρίου, μετατρεπομένου τοῦ χαρακτῆρος τῶν φερόντων μελῶν ἀπὸ στοιχείων συνθέσεως χώρου κατὰ παράταξιν εἰς στοιχεῖα συνθέσεως χώρου καθ' ὑπόταξιν. Τὰ ποδαρικά τῶν τόξων ἀπετελοῦντο ἐκ ζευγῶν πεσσοῦ καὶ κίονος. Οἱ πρὸς Ἀνατολὰς πεσσοὶ εἶναι ὀγκώδεις, ἐνσωματωμένοι εἰς τὰ ἐκατέρωθεν ἄκρα τῆς ἀψίδος καὶ προέχοντες πρὸς τὰ ἔξω, ὡς ὅμοι τῆς· οἱ πρὸς Δυσμὰς εἶναι λεπτοί, σχήματος ταῦ (Τ) (Πί ν. 84 β). Φαινομενικῶς οἱ πεσσοὶ οὗτοι εἶναι ἀνίσου δυνάμεως πρὸς τοὺς ἀνατολικούς, οὐσιαστικῶς ὁμοῦς ἀποτελοῦν τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν ἀντίβαρον ἐξ Ἰσου ἰσχυρόν· διότι ἐκαστοῦ τῶν ἐν λόγῳ πεσσῶν ἡ μᾶζα εἶναι ἀναλελυμένη ἀφ' ἑνὸς πρὸς δυσμὰς, εἰς τὴν μακρὰν κιονοστοιχίαν ἐντὸς τοῦ σώματος τῆς βασιλικῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰ πλάγια, εἰς τὸ τρίβηλον δηλαδὴ καὶ διὰ τούτου εἰς τὸ κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα, τὸ ὁποῖον ἰσοδυναμεῖ πρὸς γωνιαῖον ἀντιστήριγμα.

Ἡ στέγασις τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος χώρου διὰ συστήματος κιβωρίου καὶ ἰδιαίτερως οἱ δομικοὶ ὄργανισμοί, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ κιβώριον τοῦτο ἀπετελέσθη—τὰ τόξα κατέχοντα τοξοστοιχίας καὶ τὰ διπλᾶ στηρίγματα—ἀποτελοῦν σημαντικῶς διαφωτιστικὰ στοιχεῖα πρὸς κατανόησιν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 5ου—6ου αἰῶνος. Οἱ κίονες τῶν διπλῶν τούτων ποδαρικῶν ἦσαν μεγαλύτεροι τῶν ἄλλων. Ἐκαστος (διαμ. 0.89) ἔβαινε ἐπὶ ἰωνικῆς βάσεως (διαμ. 0.905 μ.) ἐδραζομένης ἐπὶ πλίνθου μαρμαρίνης (1.05 X 1.05 μ.) (Πί ν. 81 β), ἔφερε ἰωνικὸν κιονόκρανον (ὑψ. 0.30 μ.) (Πί ν. 83 γ) καὶ πακτούμενον ἐπίθημα (ὑψ. 0.54 μ.) (Πί ν. 81 β, 84 γ). Ἐκ τῶν συστημάτων τῶν τεσσάρων τούτων κίωνων διεσώθησαν κατὰ χώραν μία βᾶσις καὶ δύο πλίνθοι (πρβλ. Πί ν. 84 β) ἀνευ βάσεων, εὐρέθησαν δὲ τεμάχια ἐκ τῶν κορμῶν τῶν κίωνων (τὸ μεγαλύτερον εἰς μῆκος ± 5.40 μ.) καὶ ἀκέραια ἐν κιονόκρανον καὶ ἐν πακτούμενον ἐπίθημα.

Μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων κίωνων τῶν δυτικῶν διπλῶν στηριγμάτων ἐξετείνεται τὸ φράγμα τοῦ ἱεροῦ βήματος, κατὰ δύο βαθμίδας ὑψηλοτέρου ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίας ναοῦ (Πί ν. 85 α), ἀλλ' οὐδὲν ἐκ τῶν μαρμαρίνων μερῶν του εὐρέθη κατὰ χώραν. Ἐκ τοῦ μέσου τοῦ φράγματος, τῆς θέσεως τῆς ὥραιας πύλης, ἐξετείνεται πρὸς δυσμὰς ἡ σολέα ὑπὸ μορφὴν μακροῦ διαδρόμου πλάτ. 1.70 μ. ὀριζομένου ἐκατέρωθεν ὑπὸ μαρμαρίνου κιγκλιδώματος, ὀδηγούντος μέχρι τοῦ ἄμβωνος εἰς ἀπόστασιν 19 μ. ἀπὸ τοῦ βήματος. Καὶ ἐκ

τῆς σολέας οὐδὲν ἐπίσης εὐρέθη κατὰ χώραν, ἐκ δὲ τοῦ ἄμβωνος κατὰ χώραν εὐρέθη μόνον μέρος τοῦ κρηπιδώματος (Πί ν. 85 β). Ὁ ἄμβων εἶχε τὸ κύριον σῶμα ὀκταγωνικόν, ἔφερε κιβώριον καί, κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ χώρου, ἐκατέρωθεν τοῦ ὀκταγωνικοῦ σώματος του ἀνά μίαν κλίμακα, ἐκτεινόμενος εἰς μῆκος ἐν ὄλῳ 8.50 μ.

Ἐκατέρωθεν τῆς σολέας, ἔξω τοῦ φράγματος τοῦ ἱεροῦ, διακρίνονται ἐπὶ τοῦ δαπέδου οἱ τύποι δύο βάσεων τετραγωνικῶν (0.60X0.60 μ.) (Πί ν. 85 α), μὴ διασωθεισῶν κατὰ χώραν ἀντιστοιχῶς ἔσω τοῦ φράγματος διεσώθησαν κατὰ χώραν ἐνθετοὶ ἐντὸς τοῦ δαπέδου τοῦ βήματος δύο ἑτεροβάσεις μὲ κυκλικὴν ἐγκοπὴν (διαμ. 0.50 μ.) πρὸς στήριξιν κίονος δι' ἐνθέσεως. Πιθανάτα ὑποδηλοῦνται θέσεις ὑποστατῶν τραπεζῶν ἢ λεκανῶν διὰ τὰς τελετουργικὰς νίψεις. Ἀνατολικότερον, πρὸ τῆς ἀψίδος, εὐρέθησαν ἡ θέσις τῆς ἁγίας τραπέζης—ὁ τύπος τοῦ κρηπιδώματος (διαστάσεων 2.75/2.80X1.80/1.85 μ.) μὴ διασωθέντος κατὰ χώραν—καὶ αἱ θέσεις τῶν τεσσάρων κίωνων τοῦ κιβωρίου τῆς, ὁμοίως μὴ διασωθέντων κατὰ χώραν. Ὅπισθεν τῆς ἁγίας τραπέζης κατὰ σειρὰν ἀξονικῶς εἰς μῆκος 0.97 μ. τρεῖς κυκλικαὶ ὀπαι (διαμ. 0.23—0.24 μ.) ἐπὶ πλακὸς τοῦ δαπέδου, ἐχρησίμευον πιθανάτα πρὸς στήριξιν κιονίσκων μαρμαρίνης τραπέζης (θαλασσίδιον), βαινοῦσης ἐπὶ τριῶν ποδῶν.

Ἐκατέρωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐκτείνονται εἰς μῆκος 11.60 μ. τὰ βάθρα τῶν ἐδρῶν τῶν κληρικῶν (Πί ν. 85 α, γ) ἀκκουμβῶντα εἰς τοὺς ὑψηλοὺς στυλοβάτας τῶν ὑπὸ τὰ πλάγια μεγάλα τόξα παρεντιθεμένων κιονοστοιχιῶν. Ἐντὸς τῆς ἀψίδος, τῆς ὁποίας τὸ δάπεδον εἶναι κατὰ δύο βαθμίδας ὑψηλότερον τοῦ πρὸ αὐτῆς χώρου, διήκει κατὰ τὴν φορὰν τοῦ ἡμικυκλίου τῆς τὸ σύνθρονον, ὡς χαμηλὸν κρηπίδωμα ἔχον πρὸς τὰ ἔσω σειρὰν τραπεζοειδῶν ἐξοχῶν—ὑποπόδια θρόνων κινητῶν τῶν ἐπισκόπων^{5β}.

Ἐκ τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ βήματος ἀνά δύο ἀνοίγματα ὀδηγοῦν πρὸς τὰ πτερά τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, πρὸς τὰ ὁποῖα δὲν παρῆχτο ἄλλη εἰσοδος εἰ μὴ μόνον ἐκ τῶν ἔξω, διότι εἶναι βέβαιον ὅτι τὰ μεταξὺ τῶν πτερῶν καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν τρίβηλα ἐφράσσοντο διὰ θωρακίων· συνεπῶς ὅλον τὸ ἐγκάρσιον κλίτος ἀπετέλει ἀποκλειστικῶς τὸ πρεσβυτέριον. Κατὰ τὴν βορειο-ανατολικὴν γωνίαν τοῦ βορείου πτεροῦ ὅπῃ ἐπὶ τοῦ δαπέδου φέρει εἰς ὄχρετον (χωνευτήριον) (Πί ν. 86 α)· εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν του

^{5β} Εἰς τὸν Πί ν α κ α 85 α, γ οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ ἀξονοσ τοῖχοι ἐντὸς τῆς ἀψίδος ἀνήκουν εἰς κτίσμα μεταγενεστέρως περιόδου.

κτιστόν μαρμαρένδον βάθρον (πεζούλιον) (Πί ν. 86 β) πιθανῶς ἐχρησίμευε πρὸς ἀπόθεσιν σκευῶν.

Τῶν δύο μικρῶν τετραγῶνων χώρων, τῶν ἀποχωρισμένων ἀντιστοίχως κατὰ τὰς ἐκατέρωθεν δυτικῆς γωνίας τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ἐχόντων δὲ εἴσοδον ἐκ τῶν πλαγίων κλιτῶν, δὲν δύναται νὰ ὀρισθῇ μετὰ βεβαιότητος ὁ λειτουργικὸς προορισμὸς. Τέλος ἐκ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους συμμετρικῶς προσεκτισμένων ἄλλων δύο τετραγῶνων χώρων, ὁ βόρειος, προσιτὸς διὰ θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς του, ἐκτίσθη διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰδικῶς ὡς μωσαλεῖον περιέκλειε κιβώριον ὡς σκέπη πιθανώτατα λάρνακος. Ὁ νότιος χώρος, προσιτὸς ἐξ Ἀνατολῶν καὶ Δυσμῶν διὰ δύο θυρῶν ἀπέναντι ἀλλήλων, δύναται πιθανῶς νὰ ἐξηγηθῇ ὡς μικρὰ αἶθουσα ἀναμονῆς ἢ ἀναπαύσεως τοῦ κλήρου.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐντυπώσεως ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ μνημείου εἶναι χρήσιμος ἡ ἀναγραφὴ διαστάσεων τινων μήκους: Κυρίως ναοῦ μήκος 80.15 μ., μετὰ τοῦ νάρθηκος, τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους καὶ τῆς ἀψίδος 115.55 μ. Μήκος ὀλικῶν μετὰ τῶν δύο αἰθρίων 179 μ., μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ δὲ περιβόλου 223.70 μ.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαιοῦ αἱ ἐνδείξεις ἐκ νομισματικῶν ἐρημάτων, γενομένων εἰς καιροὺς θέσεις τῆς ἀνασκαφῆς, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Θεμελίωσις τοῦ κυρίου σώματος τῆς βασιλικῆς ἐπὶ Μαρκιανοῦ (450 - 457 μ. Χ.) ἢ ἀμέσως μετὰ τὸν Μαρκιανόν (±450 - 460) ἀποπεράτωσις (πλακόστρωσις) ἐπὶ τῶν χρόνων Ἀναστασίου Α' (491 - 518), πιθανῶς κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν τῆς βασιλείας του (±490 - 500) προσθήκη τοῦ αἰθρίου ἐπὶ Ἰουστίνου Α' (518 - 527), ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως ἐνιαίου σκαρίφου. Τὸ μνημεῖον κατεστράφη ἐκ τῶν σεισμῶν τοῦ ἔτους 551.

β'. Οἰκία ι

Παραλλήλως πρὸς τὴν βασιλικὴν ἀνεσκάφησαν, ἐκτισμένοι εἴτε εἰς χώρους τῆς βασιλικῆς εἴτε παρ' αὐτὴν ἕξ οἰκίαι καὶ μία «ἀγρέπαυλις», ὡς τὴν ὠνόμασα, ἐπειδὴ αὕτη ἀποτελεῖ σύνολον ἐνιαῖον. Ἐκ τῶν οἰκιῶν τούτων δύο, εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιήθη ἄσβεστος, φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθησαν μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς βασιλικῆς καὶ ἐνῶ ἀκόμη αὕτη ἐλιειτουργεῖτο. Ἡ μία ἐκ τούτων, παρεντεθειμένη εἰς τὴν βορείαν στοᾶν τοῦ πρώτου αἰθρίου ἀπετελεῖτο, ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω, ἐκ δάματος ἐπὶ παραστάδος καὶ βοηθητικοῦ χώρου ἰσογείου⁶.

6. Βλ. ἀνωτ. σ. 71.

ὑπὸ τὸ δῶμα εἶχεν αὕτη κτιστὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δεξαμενὴν καὶ σύστημα ὑδραυλικόν (Πί ν. 80 α καὶ 87 α).

Ἡ ἑτέρα οἰκία ἦτο προσεκτισμένη ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου πτεροῦ, πρὸς ἀπάρτησιν τῆς δ' ἐχρησιμοποιήθη ὡς πυρὴν τὸ τετράγωνον διαμέρισμα μετὰ τὰς δύο ἀπέναντι θύρας. Κατεσκευάσθη ἐντὸς τούτου «πατάρη» προσιτὸν ἐκ δυσμῶν διὰ κλίμακος (Πί ν. 86 γ) καὶ προσετέθησαν ἀνατολικῶς μὲν μικρὸς χώρος ἐν εἶδει προθαλάμου δυτικῶς δ' ἐν ἐπίμηκες διαμέρισμα ἐκ δύο χώρων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεγαλύτερος ἦτο ὑπόστυλος. Ἡ προκειμένη οἰκία ἐχρησιμοποιήθη ὡς κατοικία καὶ μετὰ τὴν ἐκ τῶν σεισμῶν ἐρειπίωσιν τῆς βασιλικῆς, προστεθέντος πρὸς ἀνατολὰς καὶ πέμπτου χώρου, ἐφωδιασμένου δι' ἄκκουβίτου κτιστοῦ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους· ἐχρησίμευσεν, ἐπομένως, ὁ χώρος οὗτος ὡς δωμάτιον φαγητοῦ. Εἰς κατοικίαν, πιθανῶς δὲ καθ' ὄν χρόνον ἡ βασιλικὴ ἐλιειτουργεῖτο εἰσέτι, φαίνεται ἂν μετετράπη καὶ τὸ σύμπλεγμα τῶν χώρων τοῦ πύργου τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ διακονικοῦ (Πί ν. 82 β)⁷. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς ἐκτίσθη οἰκία ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς βορείας στοᾶς τοῦ πρώτου αἰθρίου (Πί ν. 87 α), τοῦ ὁποίου, ὡς φαίνεται, οἱ τοῖχοι ἴσταντο. Ἡ οἰκία ἀπετελέσθη ἐκ δύο δωμάτων, προσιτῶν μέσῳ διαδρόμου, ἐξ ἐνός μαγειρείου καὶ τοῦ ἄκκουβίτου, κατασκευασθέντος ἀπέναντι τῆς θύρας μετὰ τὰ ἐκατέρωθεν ἀνάκλιτρα⁸.

Ἐξω τῆς βασιλικῆς πρὸς Ἀνατολὰς τῶν νοτίων προσκτισμάτων — τοῦ διακονικοῦ καὶ τοῦ πύργου — ἀνεσκάφη σύμπλεγμα ἀκανονίστων διαμερισμάτων ἄλλης κατοικίας (Πί ν. 82 β, 84 α). Ἄτερον σύμπλεγμα διαμερισμάτων, μεταξύ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζεται ἐν ἄκκουβίτον, ἀνηκόντων δὲ τουλάχιστον εἰς δύο περιόδους, ἀνεσκάφη νοτίως τοῦ πρώτου αἰθρίου (Πί ν. 87 β). Αἱ τελευταῖαι αὗται οἰκίαι, ἐκτισμένοι κατὰ τρόπον πρόχειρον διὰ τῆς χρησιμοποίησεως πηλοῦ ὡς συνδετικῆς ὕλης καὶ θραυσμάτων ἐκ μαρμαρίνων μελῶν τῆς βασιλικῆς, χρονολογοῦνται εἰς τοὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς χρόνους.

Ἡ ἀγρέπαυλις, ἀναγομένη ὁμοίως εἰς τοὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς χρόνους, ἀποτελεῖται ἐκ δύο παραλλήλων οἰκημάτων, διατεταγμένων ἐκατέρωθεν στενῆς, ὡς διαδρόμου, αὐτῆς (πλάτ. 3.85—4.35 μ.), κατευθυνομένης περιπύου ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ ἐχούσης εἴσοδον ἐκ βορρᾶ (Πί ν. 87 γ). Ἀνατολικῶς τῆς εἰσόδου ὑψοῦτο πύργος. Τὰ οἰκήματα ἀνήκουν εἰς δύο διαφόρους

7. Βλ. ἀνωτέρω.

8. Βλ. ἀνωτ. σ. 71.

τύπους, και εἰς τὰ δύο ὁμοῦς εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ γεωμετρικὴ κανονικότης τῆς συνθέσεως τῶν χώρων των. Τὸ ἀνατολικὸν οἶκμα ἀπετελεῖτο ἐκ δύο ἰσογείων τετραγώνων δωματίων, τοποθετημένων κατὰ τὸ βόρειον μέρος καὶ ἐξ ἑνὸς δώματος τοποθετημένου κατὰ τὸ νότιον μέρος καὶ στηριζομένου ἐν μέρει εἰς κίονα ὑψούμενον εἰς τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς του. Τὸ δῶμα ἦτο προσιτὸν διὰ κλίμακος ἀνερχομένης παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν του, ὑπὸ τοῦτο δ' ὑπῆρχε ὑδραυλικὴ κατασκευὴ (δεξαμενὴ ἢ ληνός) καὶ παρὰ τοῦτο φρέαρ. Πρὸς δυσμὰς τῆς ἐν λόγῳ κατασκευῆς προεξετείνετο στενὸς χώρος. Τὸ οἶκμα τοῦτο ἦτο προσιτὸν ἐκ τῆς αὐλῆς καὶ ἐξ ἀνατολῶν μέσῳ στενοῦ προαυλίου διαμορφουμένου πρὸς νότον εἰς «χαγιάτι». Τὸ δυτικὸν οἶκμα ἀπετελεῖτο ἐκ τεσσάρων δωματίων ἀντιστοιχῶς διατεταγμένων ἐκατέρωθεν—πρὸς βορρᾶν καὶ νότον—ἐνὸς μεσαίου μεγαλύτερου τετραγώνου χώρου προσιτοῦ [καὶ τοῦτου ἐκ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἐπιμήκους αὐλῆς. Τὸ ζεῦγος τῶν νοτίων δωματίων ἦτο διάροφον, τὸ δυτικὸν δὲ τουλάχιστον ἐκ τούτων εἶχε καὶ «χαγιάτι», ἀνοιγόμενον πρὸς μικρὰν αὐλὴν μὲ φρέαρ εἰς τὸ μέσον. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς συναντήσεως τῆς πρὸς δυσμὰς προεκτάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ οἰκήματος καὶ τῆς αὐλῆς τοῦ δυτικοῦ οἰκήματος ἐκτίσθη ἀργότερον πύργος, διαγωνίως ἀντίστοιχος πρὸς τὸν ὑψούμενον παρὰ τὴν εἰσοδον. Χαρακτηριστικὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα σχεδὸν πασῶν τῶν ὡς ἀνωτέρω οἰκιῶν εἶναι τὸ φρέαρ, ἡ ὑδραυλικὴ κατασκευὴ (δεξαμενὴ ἢ ληνός), τὰ ἀποχευτικὰ συστήματα, σκάφαι πλύσεων κτισταὶ κ.ἄ.

Νοτιώτερον τῆς παρὰ τὸ πρῶτον αἶθριον οἰκίας ἐπεσημάνθη ἑβδόμη κατοικία, ἥτις ὁμοῦς, ἐκτισμένη ἐπιμελῶς δι' ἀσβέστου, ἀνήκει εἰς χρόνους παλαιότερους τῆς καταστροφῆς τῆς βασιλικῆς. Τὸ κτήριο τοῦτο, ἀνασκαπτόμενον, θὰ παράσχη πιθανῶς ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἀρχιτεκτονικῆς ἀγρεπαύλεως, τῶν ὁπίμων ρωμαϊκῶν χρόνων ἐν Κορίνθῳ.

γ'. Ὁ ἀρχαῖος Λιμὴν

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τόσον τῆς βασιλικῆς ὅσον καὶ τῶν οἰκιῶν ὠδήγησεν ἀπροσδοκῆτας—διότι ἦσαν ἔξω τῶν σκοπῶν τῆς ἀνασκαφῆς—εἰς συμπεράσματα περὶ τοῦ ἀρχαίου λιμένος. Ἡ σύστασις τοῦ ἐδάφους τῆς ἀνασκαπτομένης περιοχῆς εἶναι, ὡς ἐσημειώθη ἥδη, ἀμμώδης· παρατηρήθη ὁμοῦς κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν φρεάτων τῶν περισσοτέρων οἰκιῶν ὅτι, ὑπὸ τὸν πυθμένα των ἐκτείνονται συσσωρεύσεις μεγάλων ἀκανονίστων λίθων, ὄχι τυχὸν ψαμμιτῶν φυσικῶς ὑπαρχόντων εἰς τὸν αἰγιαλὸν καὶ καλυφθέντων ὑπὸ μεταγενε-

στέρας φυσικῶς ἐπίσης σχηματισθεῖσης ἐπιχώσεως ἄμμου, ἀλλὰ λίθων τεχνητῶς καὶ σκοπίμως μετενεχθέντων ἀλλαχόθεν πρὸς ἀποτελεῖσιν χρησίμου ἔργου. Τὸ ἐκπληκτικώτερον ἦτο ὅτι, εἰς διάκενα μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ λίθων, εὐρέθησαν ὄστρακα κορινθιακῶν ἀγγείων. Ἄφ' ἑτέρου τομαὶ ἔξω τοῦ βορείου πτεροῦ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, γενόμεναι πρὸς μελέτην τῆς θεμελιώσεως τῆς βασιλικῆς μέχρι βάθους ± 3.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἔδειξαν ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ διαφόρων στρωμάτων, σχηματισθέντων διὰ τεχνητῆς ἐπισωρεύσεως ὕλικου διαφόρου προελεύσεως—κατὰ κύριον λόγον ἄμμου καὶ κατὰ δευτερεύοντα λόγον ἰλύος (Πί ν. 88α). Εἰς βάθος ± 200 μ. παρατηρήθη στρώμα ἀποτελούμενον ἐξ ὑπολειμμάτων πυρᾶς. Ὅστρακα ἀγγείων ἑλληνιστικῶν χρόνων, εἰρηθέντα εἰς διάφορα στρώματα, μικρὰ τεμάχια ἐκ μολυβδίων φύλλων ἐπενδύσεων τῶν ὑφάλων μερῶν τῶν πλοίων καὶ νομίσματα τῆς Κορίνθου τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος (εἰς βάθος 3.05 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους) ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ ἐπισώρευσις τοῦ ἀμμώδους ὕλικου χρονολογεῖται ἀφ' ἐνός ὄχι ἐνωρίτερον τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἀφ' ἑτέρου μετὰ μεγάλην καταστροφὴν ἐκ πυρκαϊᾶς. Χαρακτηριστικῶς τινὰ τῶν ἐνταῦθα περισυλλεγόντων ὄστράκων φέρουν ἐπὶ τῶν παρεῖων των λείψανα κελυφῶν θαλασσίων ζώων.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὡς ἀνωτέρω ἐνδείξεων δύναται ν' ἀποκατασταθῇ ὡς ἐξῆς ἡ ἱστορία τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἀρχαίου λιμένος τοῦ Λεχαιοῦ: Κατ' ἀρχὰς ὁ λιμὴν ἦτο μικρὸν τέναγος, ἀποτελούμενον κυρίως ἐκ δύο λεκανῶν, αἱ ὁποῖαι φαίνεται νὰ εἶχον σχηματισθῆ φυσικῶς, ἢ μία πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἡ ἕτερα πρὸς δυσμὰς, εἰς τὰ μέρη ἐκβολῆς ἀφθόνως ρεόντων ὑπογείων ὑδάτων, μεταξὺ ἀφ' ἐνός τῆς ξηρᾶς καὶ ἀφ' ἑτέρου λωρίδος ἄμμου, ἐκτεινομένης ὡς βραχίονος πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης. Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κυψελιδῶν φαίνεται νὰ ἔγιναν τὰ πρῶτα δαπανηρὰ ἔργα πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀρχικοῦ φυσικοῦ ἀμμώδους βραχίονος δι' ἐπισωρεύσεως ὄγκων λίθων πρὸς τὸν σκοπὸν κατασκευῆς τεχνητοῦ λιμένος. Μετὰ μεγάλην καταστροφὴν—πιθανῶς τὴν γνωστὴν ὑπὸ τοῦ Μομμίου—ἐξετελεσθήσαν μεγάλαι ἐργασίαι ἀφ' ἐνός πρὸς διεύρυσιν καὶ ἐκβάθυσιν τοῦ λιμένος καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ λιμενοβραχίονος· ἐγένοντο δηλαδὴ ἐκβαθύνσεις ἀφ' ἐνός τῶν λεκανῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ αἰγιαλοῦ, τοῦ ἐκ τῶν ἐκβαθύνσεων τούτων προερχομένου ὕλικου—ἰλύος ἐκ τοῦ πρῶην τενάγους καὶ ἄμμου ἐκ τῆς θαλάσσης—ἐπισωρευομένου ἐπὶ τοῦ ἐκτεταμένου λιμενο-

9. Τοιαύτη φυσικὴ διαμόρφωσις παρατηρεῖται π.χ. εἰς τὴν Κινέτταν ἐπὶ τοῦ Σαρωνικοῦ.

βραχίονος. Πρόκειται περί χωματουργικού έργου ἀληθῶς τεραστίου. Πιθανώτατα αἱ ἐργασίαι αὐται συνετελέσθησαν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἐποχὴν τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς Κορίνθου¹⁰.

Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ 1961 ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότης εἰς τὸ Λέχαιον, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐνετοπίσθη εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν βορείως τοῦ νάρθηκος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἐπισημανθέντων περικέντρων κτισμάτων (βλ. ἀνωτ. σ. 71 κέ.). Ἦλθεν εἰς φῶς ἐνιαῖον συγκρότημα ἐκ τριῶν χώρων συνιστῶντων ἓν βαπτιστήριον (Πί ν. 88 γ καὶ Σχ εδ. 1). Ἐκ τῶν χώρων τούτων εἰς σχήματος πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου ($\pm 16.20 \pm 7.90 \mu$), μὲ στενάς πλευράς περατοῦμενας εἰς ἐξέδραν¹¹ ἐπέειχε θέσιν προθαλάμου (Πί ν. 88 δ), ἕτερος εἰς τετράκογχον σχῆμα (Πί ν. 89 α, β') φαίνεται νὰ ἐχρησίμευεν ὡς ἀποδυτήριον καὶ τρίτος, τὸ γνωστόν ἤδη ὀκτάγωνον (βλ. ἀνωτ. σ. 72), ἦτο τὸ φωτιστήριον. Τὸ ὀκτάγωνον ἀπολήγει πρὸς Α. εἰς ἀψίδα (Πί ν. 88 β), περατοῦται δὲ κατὰ τὴν περίμετρον τοῦ ἐσωτερικῶς ἐναλλάξ εἰς ἡμικυλινδρικός κόγχας καὶ ὀρθογωνίους οἴκους, ὡσάν νὰ ἐγγράφεται σταυρός. Τὸ τετράκογχον καὶ τὸ ὀκτάγωνον εἶναι συντεθειμένα ὁμορρόπως πρὸς Α. τοῦ προθαλάμου, μὲ ἄξονας παραλλήλους μεταξὺ τῶν καθέτους δὲ πρὸς τὸν κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ προθαλάμου, μετὰ τοῦ ὁποίου ἐκάτερον συνδέεται διὰ μικροῦ «λαίμου» ὁ ἄξων τοῦ προθαλάμου κεῖται σχεδὸν καθέτως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς.

Ἐν τῷ προθαλάμῳ εἶναι προσιτὸς ἀφ' ἐνὸς ἐκ τοῦ περιβόλου, διὰ θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς νοτίας ἐξέδρας του, σχεδὸν ἀπέναντι τῆς βορείως θύρας τοῦ νάρθηκος· καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν ἐξῶ δια θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν τελευταίαν αὐτὴν θύραν, παρὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν, ἐνετειχίσθη καθ' ὃν χρόνον τὸ οἰκοδόμημα ἐκτίζετο εἰσέτι. Ἐκ τοῦ προθαλάμου ἀνά μία θύρα ὀδηγεῖ ἀντιστοιχῶς εἰς τὸ τετράκογχον καὶ τὸ ὀκτάγωνον, συγκοινωνοῦντα καὶ μεταξὺ τῶν διὰ θυρῶν μέσῳ μικροῦ ἐσωτερικοῦ χώρου (Πί ν. 88 β). Ἐν τῷ προθαλάμῳ καὶ τὸ ὀκτάγωνον ἦσαν ξυλόστεγα, τὸ ὀκτάγωνον ἦτο θολωτόν, ὁ μικρὸς δὲ διάμεσος χώρος φαίνεται νὰ ἦτο ὑπαιθρος. Ἐντὸς

10. Τὰς μέχρι τοῦδε γνώμας περὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ λιμένος τοῦ Λεχίου βλ. παρὰ Karl Lehmann - Hartleben, Die Antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres Leipzig 1923, 53—54.

11. Ἡ ἐξέδρα τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς εἶχε νέκληφθῆ πέρυσιν ὡς μέρος κυκλοτεροῦς μαυσαλίου.

τοῦ τελευταίου τούτου χώρου περισυλλεγόμενα τὰ ὕδατα τῶν γύρω στεγῶν διωχετεύοντο μέσῳ ὀχετοῦ, ἀνοιγομένου ὑπὸ τὴν εὐθυνηρίαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου του, ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ προθαλάμου, ἐντὸς τοῦ ἀμμώδους ἐδάφους του.

Ἐκ τῶν χώρων τοῦ βαπτιστηρίου καλύτερον διεσώθη τὸ φωτιστήριον, ἔνθα διετηρήθη τὸ πλεῖστον τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου μετὰ μέρους τῆς ὀρθομαρμαρώσεως. Τοῦτο εὐρέθη ἔχον ἀπροσδοκῆτως δύο κτιστὰς κολυμβήθρας, τὴν μίαν εἰς τὸ κέντρον καὶ τὴν ἑτέραν ἐντὸς τῆς νοτιοανατολικῆς του κόγχης (Πί ν. 90 α, β), ἀμφοτέρας δ' ἐπενδεδυμένας διὰ μαρμαρίνων πλακῶν καὶ ἐφωδιασμένας διὰ συστήματος ἀποχετεύσεως. Ἡ κεντρικὴ κολυμβήθρα εἶναι σχήματος σταυρικοῦ μὲ ὀκταγωνικὸν πυρῆνα, τοῦ ὁποίου τὸ βάθος φαίνεται ἀρχικῶς νὰ μὴ ὑπερέβαινε τὰ 0.60 μ. (Πί ν. 90 α). Ἡ γωνία κολυμβήθρα εἶναι πεταλοειδοῦς σχήματος (Πί ν. 90 β), ἐσωτερικῶς ἐφωδιασμένη διὰ μιᾶς βαθμίδος, τὸ βάθος τῆς δ' ἔφθανε τὰ 1.02 μ. Τὸ βάθος τούτου καὶ αἱ περιορισμέναι διαστάσεις τῆς δευτέρας ταύτης κολυμβήθρας ὑποβάλλουν τὴν ἰδέαν μὴ τυχόν αὐτὴ προωριζετο διὰ τὰ βαπτίσματα νηπίων, τελούμενα κατὰ τὸν τύπον τὸν διὰ καταδύσεως· ἡ κεντρικὴ κολυμβήθρα θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο, συνεπῶς, διὰ βαπτίσματα τῶν ἐνηλίκων, τελούμενα διὰ ραντισμοῦ¹².

Στρογγύλη ὀπή (διαμ. 0.15 μ.), παρατηρουμένη ἐπὶ πλακὸς τοῦ δαπέδου τῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου, ἐπίσης δὲ ἄνω μέρος κιονίσκου (διαμ. 0.15 μ.) μετὰ συμφουδῶς κιονοκράνου καὶ τεμάχιον λεπτῆς μαρμαρίνης τραπέζης, εὐρεθέντα ἐντὸς τῆς ἀψίδος, σημαίνουν ὅτι ἀρχικῶς αὐτὴ ἦτο ἐφωδιασμένη διὰ μαρμαρίνης τραπέζης βαινούσης ἐπὶ κιονίσκου· αὐτὴ ἐχρησίμευε, πιθανῶς, ὡς θέσις ἀποθέσεως λειτουργικῶν βιβλίων ἢ τοῦ ἁγιασμένου ἐλαίου. Δύο δὲ κτιστὰ στενά πεζούλια, διευθετημένα ἐκατέρωθεν τῆς ἐκ τοῦ προθαλάμου διόδου, πιθανῶς ὑποδηλοῦν θέσεις σκευῶν τοῦ βαπτίσματος (προχοιδίων, ψαλίδος κ.λ.π.).

Αἱ μαρμάριναι ἐπενδύσεις τοῦ ὀκταγώνου ποιοτικῶς ὑπολείπονται ἐκείνων τῆς βασιλικῆς.

Ἐξῶ τοῦ ὀκταγώνου, ἐντὸς τοῦ περιβόλου, ἀπεκαλύφθη ὁ ὀχετὸς ὁ ἀπάγων τὰ ὕδατα ἐκ τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας. Παρὰ τούτον, ἀλλ' εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον εὐρέθη δεύτερος ὀχετός, ὁ ἀπάγων τὰ ὕδατα πλύσεως τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος (βλ. ἀνωτέρω). Ὁ ὀχετός οὗτος κατασκευαστικῶς — καὶ χρονικῶς — ἔπεται τοῦ πρώτου, ὅπερ σημαίνει ὅτι τὸ φωτιστήριον εἶχε ἀπαρτισθῆ πρὸ τῆς ἀποπερατώσεως τῆς πλακοστρώσεως τῆς βασιλικῆς.

12. Περὶ τῆς παρουσίας δύο κολυμβηθρῶν, πρβλ. ὅσα ἐκτίθενται ἀναλυτικώτερον ἐν Π.Α.Ε. 1961.

Μεταξύ του όκταγώνου και του προθαλάμου άπεκαλύφθη έντός του περιβόλου σύστημα άποτελούμενο : 1) έξ ενός κτιστού κυκλοτερούς κλιβάνου, διαμ. $\pm 0.65 \mu.$, ύψουμένου έν μέρει ύπέρ τήν στάθμην του έδάφους και άνοικτού έμπρός (Π ί ν. 90 γ): 2) έκ μιάς κτιστής σκαφοειδούς λεκάνης επί τής μάξης τής τοιχοποιίας του κλιβάνου άλλ' εις τό ύψος τής στάθμης του χείλους του (έπί του Π ί ν. 90 γ διακρίνεται άνω άριστερά): και 3) έκ μιάς δεξαμενής διευθετημένης μεταξύ τής μάξης τοιχοποιίας των προηγούμενων κατασκευών και των τοίχων του όκταγώνου και του προθαλάμου (έπί του Π ί ν. 90 γ διακρίνεται όπίσω του κλιβάνου). Ή λεκάνη διασφύζει στόμιον έκροής προς τήν δεξαμενήν, έφωδιάζετο δέ αύτη δι' ύδατος μέσω ένός των πηλίνων άγωγών ύδατος των άποκαλυφθέντων ήδη κατά τήν περυσινήν έρευναν του περιβόλου. Είς τόν πυθμένα τής δεξαμενής όπή άφηνε διά μέσου του τοίχου νά εισρέη τό ύδωρ έντός του όκταγώνου παρά τήν δυτικήν του είσοδον δι' άντιστοίχου δέ όπής έξέρρεε τοúτο προς τόν διάμεσον άσκεπή χώρον διά νά χωνευθή έντός του όχετου του διαπερώντος τόν δυτικόν του τοίχον (πρβλ. άνωτέρω). Άλλά τό σύστημα τουτο έφοδιασμού του όκταγώνου δι' ύδατος, προερχόμενον έκ μεταγενεστέρας διαρρυθμίσεως, φαίνεται νά έξυπνέται μόνον τήν πλύσιν του. Διά τά βαπτίσματα τό ύδωρ έλαβάνετο πιθανώς έκ τής δεξαμενής, άντλούμενον δι' ειδικών σκευών. Ώς προς τόν κλιβανον ύποθέτω ότι είχε χρησιμεύσει διά τήν παρασκευήν ύαλομάξης προς κατασκευήν ψηφιδών κατά τήν δι' έντοιχίων ψηφιδωτών διακόσμησιν τής βασιλικής¹³.

Δομικώς τό συγκρότημα του βαπτιστηρίου δέν συνδέεται μετά τής βασιλικής: οί μεταξύ των δύο οικοδομημάτων τοίχοι του περιβόλου είναι παρένθετοι. Ή εύθυνηρία του όλου συγκροτήματος του βαπτιστηρίου ύψοúται επί ένιαίας παχείας θεμελιώσεως, ήτις φθάνει εις βάθος 2.25 μ. από τής εύθυνηρίας, έκτείνεται δέ αύτη εις τό επίπεδον τής στάθμης του έδάφους, έν άντιθέσει προς τήν εύθυνηριάν τής βασιλικής, έκτεινομένην εις στάθμην χαμηλοτέραν. Οί τοίχοι είναι έκτισμένοι ως και οί τής βασιλικής κατά ζώνας έκ σειρών πλίνθων έναλλασσομένων προς άργολιθοδομήν, διαφέρουν όμως κατά τό ότι εις τούς τοίχους του βαπτιστηρίου τό μεταξύ των πλίνθων κονίαμα είναι παχύτερον (πάχ. 0.045 μ. - 0.065 μ.) και ότι εις τά έπιχρίσματα των άρμών των λίθων χαράσσονται διά του μυστηρίου διακοσμητικά

13. Τό φρεάτιον, ή δεξαμενή και ό πρό αυτών χώρος εύρέθησαν πλήρη τέφρας και λειψάνων πυράς, άλλα προερχόμενων έκ μεταγενεστέρας περιόδου.

διπλαϊ παράλληλοι γραμμαί, παρέχουσαι τήν έντύπωσιν συστήματος ίσοδομικής τοιχοδομίας.

Αί ως άνωτέρω διαφοραί δομής, ή κατωτέρα ποιότης των μαρμαρώσεων (βλ. άνωτέρω), ως και ή μη όργανική δομική σύνδεσις του συγκροτήματος του βαπτιστηρίου μετά τής βασιλικής ύποδηλοúν ότι τά δύο κτήρια δέν έκτίσθησαν συγχρόνως και ότι τό βαπτιστήριο ύψοúτο κατ' άρχάς αύτοτελώς, ένωθέν μετά τής βασιλικής διά τής δημιουργίας του προς Β. του νάρθηκος περιβόλου. Όπωςδήποτε τό βαπτιστήριον είναι προγενέστερον των δυτικώς του νάρθηκος μερών τής βασιλικής, τά όποία, ως ήδη παρατηρήθη, προσετέθησαν μετά τήν κτίσιν του κυρίου σώματος της (βλ. άνωτέρω).

Έντός του προθαλάμου άνά μία έγκοπή άφ' ένός νοτίας τής βορειοδυτικής θύρας και άφ' έτέρου, άντιστοίχως, νοτίας τής εισόδου προς τό τετράκογchon ύποβάλλουν τήν ιδέα ότι έστηριζετο εις τά σημεία αυτά άνά εις πεσσίσκος και ότι μεταξύ τούτων έξετεινετο πιθανώς φράγμα. Άλλ' ή ύπαρξις φράγματος ύποσημαίνει κυκλοφοριάν κατά τήν έξής φοράν : Έκ τής βορειοδυτικής θύρας του προθαλάμου, διά τούτου προς τό τετράκογchon και άκολουθήσ διά του διαμέσου άσκεπούς χώρου προς τό όκτάγωνον τοιαύτη όμως κυκλοφορία άντιφάσκει προς τήν χρηστικήν λειτουργίαν των χώρων κατά τό βάπτισμα, ότε ή κυκλοφορία έτελειτό έκ του νάρθηκος διά του προθαλάμου εις τό άποδυτήριο και εκείθεν προς τό φωτιστήριο. Ταύτα πάντα σημαίνουν ίσως, ότι τό συγκρότημα του βαπτιστηρίου προωριζετο άρχικώς όχι ως βαπτιστήριο. Είχε κτισθή ως μαρτύριον ή ως μασωλείον ;

Κατά τήν διερεύνησιν του περιβόλου άπεκαλύφθησαν ό όχετός τής κεντρικής κολυμβήθρας του φωτιστηρίου και ό όχετός ό άπάγων τά ύδατα πλύσεως του δαπέδου του νάρθηκος. Ό πρώτος, εύρισκόμενος εις χαμηλοτέραν στάθμην, κατασκευαστικώς προηγήθη του δευτέρου. Έντός τής έπιχώσεως του δευτέρου όχετου περιείχοντο στρώματα τέφρας, πιθανώς προερχομένης έκ των άποθέσεων τέφρας του κλιβάνου: ειδικώς δ' έντός των στρωμάτων τέφρας εύρεθείσαι δεκάδες τινές νομισμάτων, έκ των όποιων τά νεότερα και καλύτερον διατηρηθέντα είναι του Άναστασίου Α' (491-518 μ.Χ.), χρονολογούν τά στρώματα τέφρας, με άλλους λόγους τήν περάτωσιν των εργασιών ψηφιδωτής διακοσμήσεως τής βασιλικής και πλακοστρώσεως του νάρθηκος, συμβατικώς περί τό 500 μ.Χ.

Ή έφετεινή έρευνα τροποποιεί κάπως τήν έξήγησιν του έν έπαφή προς τό βόρειον κλίτος τής βα-

σιλικής και τὸν νάρθηκα προσκτίσματος ὡς ἐγκοιμητηρίου ἢ ἀποκλειστικῶς ὡς ἐγκοιμητηρίου (πρβλ. ἄνωτ. σ. 72)· φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐχρησίμευσεν ὡς αἵθουσα κατηγήσεων¹⁴ καὶ χρίσεως διὰ μύρου (χρισμάριον, Consignatorium).

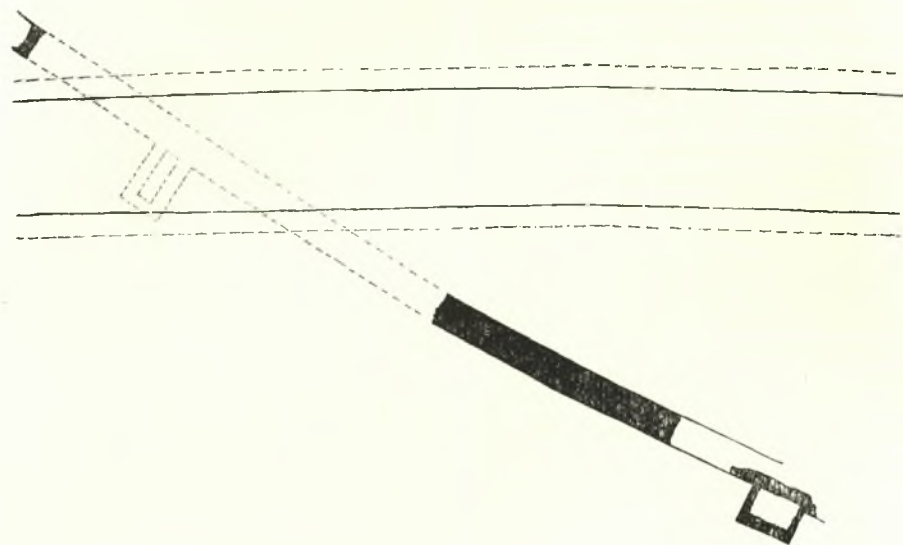
Μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ ἔτους 551/52 καὶ τὴν ἀπότομον διακοπὴν ἀνεγέρσεως μικρᾶς ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς ἀψίδος τῆς βασιλικῆς (βλ. ἀνωτέρω) ἐγκατεστάθη ἡ τέως ἐντὸς τῆς βασιλικῆς τελομένη λατρεία ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου, μετατραπέντος εἰς ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἐντελῶς εὐτελῶς καὶ προχειρῶς. Κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους ἐντὸς

ἵππου, προερχομένη πιθανῶς ἐκ παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου.

*

ΤΟ «ΕΞΑΜΙΛΙΟΝ» ΤΕΙΧΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΙΣΘΜΟΥ

Εἰς τὸ 81ον χιλιόμετρον τῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Κορίνθου, ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου αὐχένος τῆς λοφώδους ἐξάρσεως τοῦ Ἴσθμου, ἀκριβῶς δὲ ὅπου διασταυροῦται ἡ ὁδὸς μετὰ τὸ τείχος, τὸ γνωστὸν ὡς «Ἐξαμίλιον»¹, παρέστη ἀνάγκη, κατὰ τὴν προσφάτως γενομένην ἀνακατασκευὴν καὶ διαπλάτυνσιν τῆς

Σχεδ. 1. «Ἐξαμίλιον» τείχος ἐπὶ τοῦ Ἴσθμου

τοῦ τετρακόγγου ἐλειτούργησαν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ. δύο ἀσβεστοκάμινοι ἐκκαμινεύσεως τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ τὸ φωτιστήριον μετετράπη εἰς κατοικίαν.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ βαπτιστηρίου περισυνελέγησαν μεγάλη ποσότης ὀστράκων χονδρῶν ἀγγείων, ἰδίως προερχομένων ἐκ τῶν μεσοβυζαντινῶν στρωμάτων, θραύσματα ἐκ τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ τῆς βασιλικῆς, τεμάχια ἐπιχρισμάτων μετὰ γραπτὰς διακοσμήσεις, δύο τεμάχια ἐγχρῶμων ἐπιχρισμάτων φέροντα χαράγματα καὶ σπάραγμα ἐπιγραφῆς. Μεταξὺ τῶν γλυπτῶν δεόν νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως κεφαλὴ

ὁδοῦ, νὰ καταστραφῇ μέρος τοῦ τείχους μεθ' ἐνὸς ἐκ τῶν πύργων τοῦ (Σχ ε δ. 1)· εἰς ἀντιστάθμημα ὁμως ἀπεκαλύφθη καὶ παραμένει ὄρατὸν μέρος τοῦ τείχους παρὰ τὴν ὁδὸν (Πίν. 91α) μεθ' ἐνὸς ἐπίσης ἐκ τῶν πύργων τοῦ (Πίν. 91γ)—δύο ἐκ τῶν ἑκατὸν πενήκοντα τριῶν ἐν ὄλῳ πύργων, τῶν μετρηθέντων κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ Ἐξαμιλίου ἐπὶ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου (1415)². Τὸ τείχος ἐκτείνεται, ὡς γνωστὸν, ἀπὸ τοῦ Κορινθιακοῦ μέχρι τοῦ Σαρωνικοῦ, παρὰ τὸν ὁποῖον—εἰς τὴν Ἴσθμιν—ὕπάρχει προσηρτημένον φρούριον. Ἀπὸ τῆς προκειμένης θέσεως—εἰς τὸ 81ον χιλιόμετρον τῆς

14. Ἡ παρουσία βάρθου ἐντὸς τοῦ χώρου τούτου ἐνθυμίζει ἀντίστοιχον χώρον παρὰ τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς τῆς Σκουτέλας (Π.Α.Ε. 1955, 195—96 εικ. καὶ πίν. 66 (Δ. Πάλλας).

1. «Ἐξαμίλιον», «Ἐξαμίλιον» καὶ «Ἐξάμιλιον». Βλ. κείμενα παρὰ Ν. Α. Bees, Die Griechhische Inschriften des Peloponnes, Athen 1941, 4—5. Χρησιμοποιοῦ τὸ ὄνομα «Ἐξαμίλιον» πρὸς χαρακτηρισμὸν καὶ διάκρισίν του ἀπὸ τῶν λειψάνων παλαιότερων ὀχυρώσεων τοῦ Ἴσθμου.

2. Γεωργίου Φραντζῆ, Χρον. I 26 (J. B. Papadopoulos σ. 111—112 (ἔκδ. Βόνν. I 35 σ. 107—108).

Λέχαιον: α. Αϊθριον και αύλη ἐκ Β. Εἰς τὸ βάθος ἡ ΝΔ. κατοικία.
β. Βασιλική. Δ. τμήμα τῆς αὐλῆς ἀπὸ Β.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Δεξαμενή έξω τῆς βορειοδυτικῆς κατοικίας, β. Ἄποψις ἐκ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους πρὸς Ν.,
παρὰ τὰ νότια προσκτίσματα

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχειον: α. Ἐποψὶς τῆς βασιλικῆς ἐκ Δ., β. Νότια προσκτίσματα καὶ νοτιὰ κατοικία ἐκ Δ.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Κιονόκρανον ΝΕΚΤΟΛΥΔΙ, β. Κιονόκρανον Θεοδοσιανόν (λεπτομέρεια), γ. Ίωνικόν κιονό-
κρανον, δ. Κιονόκρανον βυθισμένον ἐντός τοῦ νοτίου κλίτους
Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Ἐποψὶς τοῦ νοτίου κλίτους πρὸς τὰ ΝΔ., β. Ἐποψὶς τοῦ βήματος καὶ τοῦ νοτίου περυγίου ἐκ ΒΔ., γ. Κιλλιβαντοειδῆς ἐπίθημα καὶ μέγας κίων

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Βασιλική. Ἐποψὶς τοῦ βήματος ἐκ Δ. (μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν μεταγενεστέρων τοίχων),
β. Ἄμβων (ἐκ Ν.), γ. Βόρεια ἔδρανα βήματος (ἐκ ΝΔ.)

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Βασιλική. Βόρειον περύγιον, ΒΑ. γωνία με όπην βόθρου, β. Κατασκευή κτιστή εις τήν ΒΔ. γωνίαν τοῦ βορείου περυγίου, γ. Κατοικία νοτιοανατολική

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Βόρειον διαμέρισμα τῆς αὐλῆς τῆς βασιλικῆς (κατοικία) ἐξ Α., β. Νοτιοδυτικὴ κατοικία.
 Ἐπιτύμβιος ἐκ Β., γ. Ἐπιτύμβιος ἐκ ΒΔ.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Τομή εις βάθος έξω τής βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ βορείου πτεροῦ, β. Ὀκτάγωνον. ᾿Αποψις ἐκ ΒΔ., γ. Βαπτιστήριον, προθάλαμος. ᾿Εκ ΒΔ., δ. Βαπτιστήριον, προθάλαμος καὶ τετράκογχον. ᾿Εκ ΝΔ.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α-β. Τετράκογχον ἐκ ΒΑ. καὶ ἐκ ΒΔ.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

Λέχαιον: α. Ὀκτάγωνον. Κεντρικὴ κολυμβήθρα. Ἐκ ΒΔ., β. Ὀκτάγωνον. Κολυμβήθρα τῆς ΒΑ. κόγχης. Ἐκ ΒΔ., γ. Ὑδραυλικαὶ ἐγκαταστάσεις καὶ κάμινος μεταξὺ ὀκταγώνου καὶ προθαλάμου. Ἄποψις ἐκ. Ν.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ